

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: «Формування просоціальної мотивації у дітей
старшого дошкільного віку»

Виконала: студентка 2 курсу,
ДО1-М18z групи
спеціальності 012 Дошкільна освіта
Думанська Анастасія Володимирівна

Керівник Панчук Н. П.,
кандидат психологічних наук, доцент, доцент
кафедри психології освіти

Рецензент Співак В.І., кандидат
психологічних наук, доцент, декан
факультету корекційної та соціальної
педагогіки і психології

Кам'янець-Подільський – 2019 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МОТИВАЦІЇ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ	6
1.1 Основні підходи до поняття просоціальної мотивації.....	6
1.2 Особливості мотивації просоціальної поведінки дітей дошкільного віку.....	17
1.3 Значення емпатії в просоціальній поведінці старших дошкільників...	26
РОЗДІЛ 2 ЧИННИКИ ПРОЯВУ ЕМПАТІЇ ТА ЕМПАТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ	32
2.1 Біологічні та соціальні механізми емпатії	32
2.2 Соціальні чинники прояву емпатичної поведінки	38
РОЗДІЛ 3 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЯК ЧИННИКА ПРОСОЦІАЛЬНОЇ МОТИВАЦІЇ	44
3.1 Педагогічна діагностика прояву емпатії дітей старшого дошкільного віку в закладах дошкільної освіти	44
3.2 Процес розвитку емпатії у дітей старшого дошкільного віку як чинника просоціальної мотивації в умовах спільної діяльності	60
3.3 Динаміка розвитку емпатії у дітей старшого дошкільного віку як чинника просоціальної мотивації	83
ВИСНОВКИ.....	94
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	96
ДОДАТКИ	103

ВСТУП

Актуальність дослідження. Стан суспільних відносин відбивається на кожній особистості через привласнення людиною суспільно-значущих цінностей, через засвоєння соціальних нормативів та установок. При цьому і потреби, і мотиви кожної особистості несуть у собі суспільно-історичні орієнтації тієї культури, в якій розвивається та діє ця людина. Це означає, що дитина може піднятися в своєму розвитку до рівня особистості тільки в умовах соціального оточення, через взаємодію з цим оточенням і засвоєння того духовного досвіду, який накопичений людством. Дитина поступово в процесі онтогенетичного розвитку формує свою внутрішню позицію через систему особистісних смислів, на основі чого й вибудує свій світогляд.

Дослідження просоціального — відносно новий напрямок у вивченні соціального розвитку особистості. Психологи різних країн світу розпочали інтенсивну розробку проблеми готовності людини діяти на благо інших і їх увага зосереджувалась на виявленні механізмів, форм, закономірностей цієї соціальної поведінки (В. Айксс, Г. Барретт-Леннард, К. Бетсон, Т. Брессо, Т. Гаврилова, Д. Гоулман, В. Гриценко, Ю. Ковальова, Н. Кухтова, Н. Молчанов, Ю. Мазур, Я. Рейковский, Е. Сорокоумова, С. Субботський, М. Хоффман, І. Юсупов, Eisenberg; S. Hardy; N. Paola; K. Zethren та інші).

Одним із найважливіших напрямків наукових пошуків є вивчення генезису просоціальної поведінки в контексті вікового розвитку (В. Абраменкова, І. Алтунина, Т. Гаврилова, Т. Котова, Н. Кухтова, С. Нартов-Бочавер, Є. Смирнова, В.Г. Утробіна, І.М. Юсупов, Н. Over, M. Van Zomeren, F. Warneken, C. Zahn-Waxler). Просоціальне починає закладатися з моменту народження, демонструючи взаємозв'язок з іншими віковими етапами розвитку, та впливає на формування особистісних якостей людини.

У наш час актуальність дослідження визначається декількома причинами.

По-перше, просоціальний розвиток – одна з ліній онтогенетичного розвитку людини, отже, всі особливості даного процесу будуть взаємопов'язані з іншими лініями розвитку.

По-друге, ранні онтогенетичні форми прояву просоціального сприяють розкриттю логіки виникнення та функціонування зрілих конструктів цього соціально-психологічного феномена.

Об'єкт дослідження: просоціальна мотивація дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження: розвиток емпатії у дітей старшого дошкільного віку як чинника їх просоціальної поведінки.

Мета дослідження – проаналізувати особливості мотивації просоціальної поведінки дітей старшого дошкільного віку та виявити умови розвитку емпатії як чинника їх просоціальної поведінки.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання низки **завдань:**

- 1) з'ясувати сутність понять «просоціальна поведінка», «емпатія», «емпатійна поведінка»;
- 2) описати критерії та визначити рівні розвитку емпатії у дітей старшого дошкільного віку як чинника їх просоціальної поведінки.
- 3) провести психологічний експеримент з розвитку емпатії дітей старшого дошкільного віку, проаналізувати отримані дані.

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз наукових джерел, моделювання, синтез емпіричного матеріалу з проблеми розвитку емпатії; *емпіричні:* діагностика компонентів розвитку емпатії, спостереження, психологічний експеримент та статистичні методи обробки даних.

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості його застосування під час розробки методичних заходів, педагогічних рад із підвищення кваліфікації співробітників закладів дошкільної освіти. Результати дослідження можуть використовуватися здобувачами студентами спеціальності 012 Дошкільна освіта в процесі проходження педагогічної практики, а також під час написання ними наукових робіт.

Апробація результатів дослідження здійснювалася на наукових і науково-практичних конференціях: науковій конференції у 2019 навчальному році (24-25 квітня 2019 року) «Просоціальна мотивація дітей дошкільного віку», IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми наступності дошкільної і початкової освіти» (17-18 квітня 2019 р., Кам'янець-Подільський) «Особливості мотивації просоціальної поведінки дітей дошкільного віку». Результати дослідження обговорювались на засіданнях кафедри психології освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2018, 2019 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження відображено в публікаціях:

1. Думанська А.В. Просоціальна мотивація дітей дошкільного віку // Актуальні проблеми психологічного супроводу реформи освіти в Україні: Збірник наукових праць студентів і магістрантів педагогічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка : педагогічний факультет; [відпов. секр. Н.В. Бахмат]. Київ: Міленіум, 2019. Вип. XV. С.93-97.

2. Думанська А. В. Просоціальна поведінка як когнітивно-мотиваційна складова соціальної компетентності особистості дитини // Молодь і науковий прогрес у соціально-економічному та освітньому просторі суспільства: Матеріали I Міжнародної наукової студентської конференції (15-16 листопада 2019 р.). У 3 Т. Кам'янець-Подільський: Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний соціально-економічний коледж, 2019. Т.3. Соціальна робота. С. 41-43.

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний зміст викладений на 107 сторінках комп'ютерного набору. Робота містить 11 таблиць, 1 рисунок. Кількість літературних джерел складається із 76 найменувань.

Показники сформованості здатності допомагати
(поведінкового компонента)

Оціночні критерії	Показники у%	
	Контрольна група (10 дітей)	Експериментальна група (10 дітей)
Наслідувальний характер	60	–
Частковий, епізодичний характер	30	20
Допомога на основі рефлексії	10	80

У процесі здійснення аналізу враховувалися такі оціночні критерії:

1. наслідувальний характер допомоги, який може проявлятися в поверхневій формі:
2. частковий, епізодичний характер допомоги;
3. активна допомога на основі рефлексії.

Виходячи з отриманих результатів, у контрольній групі виявлено наявність допомоги, що виражається в основному як наслідування діям однолітка або на прохання дорослого.

В експериментальній групі відзначено прояв емпатії як допомоги на основі рефлексії.

Порівняння результатів контрольної групи, отриманих у ситуації розповіді і в реальній життєвій ситуації демонструє, що вони кількісно не порівнянні. У вербальних ситуаціях 90% дітей стверджують, що вони поділилися би своїм приладдям з однолітками, в той час як реально цю норму виконали лише 40% дітей – більш ніж в 2 рази менше.

При цьому слід зазначити різноманітність мотивів дітьми своєї поведінки в реальній життєвій ситуації, в той час як в ситуації розповіді у більшості дітей відповіді однотипні. В реальній життєвій ситуації були

зафіксовані наступні варіанти відповідей на прохання поділитися: «Тобі дадуть», «Ні, не дам», у деяких випадках виступає прагнення виправдати свою поведінку: «Це татова ручка», «А давай потім дам», діти таким чином відтягують момент, коли потрібно поділитися: «Поділюся, коли домалюю». Були випадки самостійного пропонування відсутнього канцелярського приладдя (ручка, лінійка, олівець тощо)». «На цукерку», «А я Мишку дам запасну ручку тощо».

Якщо порівнювати ступінь упевненості поведінки дітей в обох ситуаціях, то виявляється, що в реальній життєвій ситуації лише 10% без коливання ділилися; а в ситуації розповіді 90% висловилися з упевненістю на користь виконання моральної норми.

Такі відмінності можуть бути пояснені тим, що в реальній життєвій ситуації виявляються моральні мотиви, а в ситуації розповіді виступають знання про те, як потрібно поводитися відповідно до моральними уявленнями.

В експериментальній групі 100% дітей на вербальному рівні стверджували, що в аналогічній ситуації вони обов'язково поділилися би канцелярським приладдям з однолітками. В реальній життєвій ситуації 80% дітей відразу ж ділилися цукерками зі своїми одногрупниками і впродовж усього експерименту відносилися до них доброзичливо. Після того, як діти виконали моральну норму, їхнє ставлення ставало ще більш довірчим, піднесеним.

Діти краще стали розбиратися в своїх почуттях, у почуттях і настрої інших, багато хто став ставитися до дітей зі співчуттям. Так, наприклад, коли у Романа приболіло вухо, він плакав, декілька дітей не відходили від нього. Вони самі одягли його після сну, повели, та й поклали його на диван, гладили його по голові. Василько ділився своїм досвідом, як лікувати вухо, пропонував принести свої ліки з дому. Коли за Романом прийшов дідусь, Василько і йому давав поради щодо лікування вушної болі.

Діти іноді самі намагаються знайти вирішення в ситуації, що склалася, але в більшості випадків, верх беруть емоції. Найчастіше діти вдаються до допомоги дорослого. Іноді інші діти, які спостерігали конфлікт, намагалися підказати шляхи вирішення, висловити своє ставлення до конфлікту.

У процесі експериментальної роботи змінилося ставлення батьків до виховання дітей. Більшість з них зрозуміли, що повинні не тільки одягати, годувати, пестити свою дитину, а й знати, про що вона думає, що її засмучує, чому вона радіє. Любов до своєї дитини передбачає безперервне вивчення її потреб і здібностей, прагнення створити ситуацію, в якій задовольнялися б його потреби і розвивалися би її здатності. Ростуть діти, і разом з ними повинні зростати їхні батьки: змінюється стиль спілкування, коригуються вимоги, враховуються індивідуальні особливості певного періоду дитинства.

Систематична робота дозволяє навчити дітей розбиратися в своїх почуттях і переживаннях. Дитина розуміє питання дорослого і не просто відповідає, а спочатку звертається до свого чуттєвого досвіду, розмірковує. Вербалізація почуттів полегшує дитині можливість висловити свої переживання, поділитися ними, знайти розуміння та підтримку.

При переході з закладу дошкільної освіти до початкової школи дитині належить влитися в нове для неї середовище спілкування з однолітками і дорослими, навчитися керувати своїми почуттями, особливо бурхливими й імпульсивними, переживаннями, мотивами.

Вирішення цих проблем вбачаємо в створенні умов для найбільш безболісної адаптації дитини в умовах її переходу дитини з закладу дошкільної освіти до початкової школи. Наші спостереження показали, що діти здатні до емпатичних переживань. Таких дітей частіше за інших запрошують в ігри, звертаються до них з проханнями. Необхідно навчити дитину свідомо ставитися до своїх почуттів і переживань, до свого внутрішнього світу, інакше кажучи, сприяти розвитку самосвідомості дошкільника, спонукати його до творчості, розвивати вміння керувати своїми почуттями.

Якісно змінюється адаптація дитини до життя. Вони стали більш комунікабельними, впевненими в собі, навчилися відчувати один одного і оточуючих їх дорослих. Моральні якості стали стійкими і дитина стає більш орієнтованою на оточуючих. відбулися зміни і в мові дошкільників – відповіді на питання стали більш повними, осмисленими, розповіді – більш яскравими та змістовними.

Змінився стиль спілкування вихователя з дітьми: на місце навчально-дисциплінарного прийшов стиль партнерського спілкування з дитиною. Педагог навчився вислуховувати кожну дитину, розуміти та приймати. Головним пріоритетом стало встановлення зворотного зв'язку в спілкуванні, орієнтованої на ситуацію.

Запропонована і апробована ситуаційно-етапна модель, яка розкриває механізм розгортання педагогічного процесу у вигляді системи ситуацій, сприяла послідовному просуванню дітей старшого дошкільного віку у розвитку емпатичних переживань на більш високий рівень. Особливість ситуацій кожного етапу виявлялася в спрямованості їх на освоєння дитиною різних рівнів розвитку емпатії: пропедевтичного, ідентифікаційного, рефлексивного.

Проведене нами дослідження дозволило констатувати значимість розвитку емоційно-моральної сфери в період переходу від дошкільного до молодшого шкільного віку. Це зобов'язує вихователя до вибору та реалізації оптимальних засобів, спрямованих на ефективний розвиток емпатичних переживань дитини як чинника просоціальної мотивації.

Проектування педагогічного процесу на основі цих ідей, дозволило отримати оптимістичні результати: розвиток емпатії стимулює у дитини позитивне ставлення до світу, до оточуючих дорослих і однолітків.

Отже, особливе місце серед особистісних властивостей займають моральні якості: вміння враховувати і приймати іншу позицію, співпереживання, співчуття, радість за ближнього, знання прийнятих у суспільстві норм і правил поведінки та взаємин, дії щодо інших людей, розвиток власних якостей. Перераховані якості необхідні для того, щоби

дитина навчилася жити в суспільстві (в тому числі і в майбутньому шкільному колективі) за законами моральності, тобто на основі узгодження власних потреб і прагнень до потреб і прагнень взаємодіючих з ним людей.

Розвиток емпатії дітей дошкільного віку – це процес, у якому проектується поетапне освоєння дитиною способів емоційно-дієвого ставлення до однолітків і навколишнього світу в різних видах спільної діяльності.

Нами було виділено компоненти розвитку емпатії у дітей дошкільного віку та їх критерії. Оволодіння високим рівнем розвитку емпатії передбачає поетапне оволодіння емпатичними переживаннями: співпереживанням, співчуттям, радістю за ближнього, наданням дієвої допомоги.

Як було зазначено раніше емпатія може проявлятися за трьома етапами: співчуття-констатація, співчуття-переживання, співчуття-дія.

Цей зміст було послідовно спроектовано на різних етапах розвитку емпатії у дітей. Технологічне забезпечення практичної реалізації моделі процесу розвитку емпатії дітей старшого дошкільного віку в закладі дошкільної освіти в дослідженні включало систему педагогічних засобів. Ситуативний підхід дозволив виділити такі етапи: на першому етапі домінують ситуації, орієнтовані на констатацію емоційних станів; на другому етапі – педагогічні ситуації, спрямовані на пізнання дитиною власного внутрішнього світу і переживань іншої людини; на третьому етапі переважають ситуації, спрямовані на допомогу, альтруїстичну розв'язку у відповідь на переживання іншого.

Запропонована і апробована ситуаційно-етапна модель, яка розкриває механізм розгортання педагогічного процесу у вигляді системи ситуацій, сприяла послідовному просуванню дітей старшого дошкільного віку у розвитку емпатичних переживань на більш високий рівень. Особливість ситуацій кожного етапу виявлялася в спрямованості їх на освоєння дитиною різних рівнів розвитку емпатії: пропедевтичного, ідентифікаційного, рефлексивного.

Завдання першого етапу експерименту – виявлення рівнів розвитку емпатії у дітей старшого дошкільного віку, в процесі якого вивчалися розуміти емоційні стани людей.

На другому етапі здійснювався розвиток емпатії у дітей в умовах спільної діяльності, що сприяє прийняттю позиції іншого, реалізації індивідуальних здібностей в ситуаціях міжособистісної взаємодії дітей, розумінні, поринанні у внутрішній світ іншого.

Третій етап забезпечив реалізацію здібностей дитини в прагненні до надання дієвої допомоги, прояву радості за ближнього.

Спільна діяльність дозволяє орієнтувати дітей на вміння злагоджено діяти один з одним, реагувати на стан партнера. Сучасні психолого-педагогічні дослідження і проведена дослідно-експериментальна робота дозволяють відзначити, що емоційна сфера дитини старшого дошкільного віку, яка переживає кризовий період, характеризується відносною нестійкістю, вважається найбільш уразливою. Саме тому пропонуємо організувати спільну діяльність з використанням ситуацій, спрямованих на вміння обговорювати, міркувати, домовлятися. На початковому етапі ініціативою володіє вихователь. Він стимулює інтерес дітей до включення в ігровий процес, усередині якого безпосередньо реалізується вміння розпізнавати емоційні стани іншої людини на вербальному і невербальному рівнях. На наступному етапі ігри активізують власну активність дитини за корекційної поведінки педагога. На третьому етапі відбувалася повна реалізація особистісних якостей дитини, що характеризуються прагненням до емоційно-дієвої, альтруїстичної поведінки, тобто прояву емпатії.

Основні висновки дослідно-експериментального дослідження підтверджують положення С. Рубінштейна [29], що людина усвідомлює свою самостійність лише через власні взаємини з оточуючими її людьми, і приходять до пізнання себе через пізнання інших людей. Тільки навчившись бачити в собі індивідуальність, розпізнавати свої почуття і стани, дитина виявиться здатною з розумінням і повагою відноситися до оточуючих.

ВИСНОВКИ

Для вивчення і теоретичного обґрунтування сутності та структури емпатії як чинника просоціальної мотивації в дослідженні розглянули існуючі трактування понять «просоціальна поведінка», «емпатія», «емпатійна поведінка», які відображають різноманіття напрямків у дослідженні цих явищ. Так, емпатія визначається як психічний процес, спрямований на моделювання внутрішнього світу переживань сприйманого людини, психічна, емпатична реакція у відповідь на стимул, здатність чи властивість особистості, що має складну афективно-когнітивну поведінку, як чинник просоціальної мотивації.

Тому, усвідомлення емоційних станів іншої людини, розуміння її почуттів і переживань та прагнення до надання підтримки та дієвої допомоги іншим людям, визначено як емпатія – чинник просоціальної мотивації.

Розвиток емпатії є процесом формування моральних мотивів, мотивацій на користь іншого, просоціальної мотивації.

Старший дошкільний вік – дуже важливий період у розвитку дітей, коли відбувається становлення нових психічних утворень. Разом з цим подальше розгортання цих утворень створює психологічні умови для появи нових ліній і напрямів розвитку. Цей вік є сензитивним, тобто чутливим періодом, що зумовлює майбутнє моральне обличчя людини і в той же час сприяє взаємодії дорослого і дитини.

За результатами діагностики нами виділено три основні рівні. Для їх обґрунтування використовувались показники, що відображають суть становлення та розвитку емпатії в старшому дошкільному віці: початковий, середній, високий.

У процесі аналізу спільної діяльності відзначено, що спільна діяльність слугує «школою почуттів», забезпечує умови для формування багатьох особистісних якостей, які і характеризують дитину як вищу соціальну істоту. Дитина навчається співпереживати, опановує здатністю виявляти своє

ставлення і відображати його в формах і продуктах діяльності, які доступні цього віку.

На наш погляд, кожен вид діяльності – спілкування, предметна діяльність, навчальна діяльність, гра, праця, художня діяльність – містить у собі потенційні педагогічні можливості.

Спільна діяльність є інтеграційною, тобто сприяє процесу впорядкування, структурування внутрішньо групових відносин єдності, спільних цілей, оптимізації взаємин.

Спільна діяльність орієнтована на вміння дітей узгоджено діяти один з одним, реагувати на стан партнера. При цьому слід відзначити, що емоційна сфера дитини, вважається найбільш уразливою, тому потрібні більш досконалі, комплексні психолого-педагогічні засоби. Одним з таких засобів у магістерській роботі є педагогічні ситуації, спрямовані на вміння обговорювати, міркувати, домовлятися в умовах спільної діяльності.

Результати експериментальної роботи підтвердили, що емпатія відрізняється збалансованістю і високим ступенем вираженості її емоційних, когнітивних і поведінкових компонентів дошкільника із просоціальною мотивацією. Пріоритетом цінностей благополуччя іншого зі значною часткою ймовірності та частоти дитина старшого дошкільного віку буде відчувати співчуття, опинившись свідком неприємних переживань іншого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аминов Н.А. Социальный интеллект и социальная компетенция в подготовке социальных работников (факторные модели Дж. Гилфорда и Г. Морлоу) / Под ред. И.А. Зимней. Москва, 2012. 220 с.
2. Ананьев Б.Г. Личность, субъект деятельности, индивидуальность / Б.Г. Ананьев. Москва : Директ - Медиа Пабблишинг, 2008. 134 с.
3. Бандура А. Теория социального научения; Пер. с англ. под ред. Н.Н. Чубарь. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 320 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І. Д. Бех. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади : навч.-метод. посіб. Київ : Либідь, 2003. 344 с.
5. Бланк Т.В. Формування позитивної мотивації як фактору успіху навчальної діяльності молодших школярів // Початкове навчання та виховання. 2009. № 16-18. С. 2-10.
6. Божович Л. И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности ; под ред. Д. И . Фельдштейна. Москва, 1995. 212 с.
7. Бондаревская, Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского педагогического университета, 2000. 352 с.
8. Братусь Б. С. Психологические аспекты нравственного развития личности. Москва : Знание, 1977. 64 с.
9. Брессо Т. И. Социокультурные детерминанты просоциальной мотивации // Теория и практика общественного развития. 2013. № 2. С. 71.
- 10.Бронфенбреннер У. Два мира детства: Дети в США и СССР. Москва : Прогресс, 1976. 167 с.
- 11.Варій М.Й. Загальна психологія: підручник; Львів. держ.ун-т безпеки життєдіяльності. 4-те вид., виправл.і доповн. Київ : Знання, 2014. 1047 с.

- 12.Выготский Л.С.Воображение и творчество в детском возрасте. Москва : Просвещение, 2006. 242 с.
- 13.Гарасимів Т.З., Базарник М.В. Поведінка як діяльність: соціально-правовий вимір особистості // Вісник нац. університету «Львівська політехніка». 2016. №845 : Юридичні науки. С. 340-344.
- 14.Диагностика умственного развития дошкольников / Под ред. Л.А. Венгер и В.В. Холмовской, 1978. Москва. С. 45.
- 15.Духновский Сергей Витальевич. Диагностика межличностных отношений. Психологический практикум. Санкт-Петербург.: Речь, 2009. 141 с.
- 16.Зеньковский В. В. Психология детства. Екатеринбург : Деловая книга, 1995. 266 с.
- 17.Зинченко В.П. Большой психологический словарь / Под редакцией Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. Москва : Машиностроение, 2009. 816 с.
- 18.Карпова С.Н., Лысюк Л.Г. Игра и нравственное развитие ребенка. Москва, 1986. 142 с.
- 19.Кошелева А.Д., Перегуда В.И., Шаграева О.А., Козлова С.А. Эмоциональное развитие дошкольников : учебное пособие. Москва : Академия, 2003. 169 с.
- 20.Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. 9-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 940 с.
- 21.Крылов К. А. Поведение. Москва : Педагогический поиск, 1997. 176 с.
- 22.Кузнецова С. К., Ступак З. І. До питання про мотиви та мотивацію учіння школярів // Актуальні питання дошкільної та початкової ланки освіти. Кривий Ріг, 2009. Вип. 2. С. 196-200.
- 23.Кухтова Н.В. Возрастные и гендерные различия в проявлении просоциального поведения // Весн. Вісн. дзярж. ун-та. 2004. № 2(32). С. 66–71.

24. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. Москва : Педагогика, 1986. 144 с.
25. Микляева А. В., Румянцева П.В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования: Монография Санкт-Петербург: РГПУ им. А. И. Герцена, 2008.320 с.
26. Непомнящая Н. И. Становление личности ребенка 6 – 7 лет / Научные исследования института общей и педагогической психологии АН СССР. Москва : Педагогика, 1992. 160 с.
27. Психолого-педагогическая диагностика развития детей раннего и дошкольного возраста : метод, пособие: с прил. Альбома «Нагляд. материал для обследования детей» /[Е. А. Стребелева, Г. А. Мишина, Ю. А. Разенкова и др.]; под ред. Е. А. Стребелевой. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Просвещение, 2004. 164 с.
28. Ребер А. Большой толковый психологический словарь: в 2 т. Москва, 2001. Т.1: А-О.
29. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург [и др.] : Питер, 2017. 705, [7] с.
30. Рябікова Ю. В. Психологічний аналіз мотивації навчальної діяльності // Актуальні проблеми психології. Кривий Ріг, 2010. С. 85-92.
31. Смирнова Е.О., Мещерякова С.Ю., Галигузова Л.Н. Межличностные отношения ребенка от рождения до семи лет. Воронеж: НПО «Модек», 2013. 240 с.
32. Социальная психология / Дэвид Майерс ; [пер. с англ. З. Замчук]. 7-е изд. Москва [и др.] : Питер, 2013. 793 с.
33. Ставлення особистості до людей. URL : http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:0_wPXMgf4dQJ:ito.vspu.net/Prakt_IT/PIDSUMOK/2013_2014/Rob/Bilenka/files/38.doc+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua.

34. Столяренко О. Б. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
35. Стрелкова Л.Г. Условия развития эмпатии под влиянием художественного произведения // Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста / под ред. А.В. Запорожца, Я.З. Неверович. Москва : Педагогика, 1986. С.70-100.
36. Субботский Е.В. Проблема взаимопомощи и альтруизма в зарубежной психологии // Вопросы психологии. 1977. № 1. С. 164-174.
37. Субботский Е.В. Формирование морального действия // Вопросы психологии. 1979. №3. С. 47-55.
38. Тертель А. Л. Психология. Курс лекций : учеб. пособие. Москва : ТК Велби, Проспект, 2006. 248 с.
39. Урунтаева Г.А. Практикум по психологии дошкольника : учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования. 2-е изд., испр. Москва : Издательский центр «Академия», 2012. 368 с.
40. Флейк-Хоббсон К., Робинсон Б., Скин П. Мир входящему : Развитие ребенка и его отношений с окружающими; [пер. с англ.]. Москва : Центр общечеловеческих ценностей, 1993. –511 с.
41. Фромм Э. Иметь или Быть? Ради любви к жизни : Пер. с англ. / Э. Фромм. Москва : Айрис-пресс, 2004. 383 с .
42. Чумичева Р.М. Взаимодействие искусств в формировании личности старшего дошкольника. Ростов-на-Дону: РГПУ, 1995. 271 с.
43. Шаповаленко Н.В. Формы и функции подражания у детей дошкольного возраста: автореф. дис. ...канд. психол. наук. Москва 1988. 20 с.
44. Шибутани Т. Социальная психология : учебное пособие. Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. 544 с.
45. Эльконин Д. Б. Психология игры. Москва : ВЛАДОС, 1999. 358 с.
46. Юдина Т.О., Котова Т.Н. Проявление помогающего поведения в ходе динамики коммуникативного контекста у детей с разным типом

- привязанности // Когнитивная наука в Москве: Новые исследования. Москва, 2015. С. 504-508.
47. Ainsworth M., Blehar M., Waters E., Wall S. Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation. New York and London: Psychology Press, 2015. 410 p.
 48. Batson C. D., Coke J. S. Empathy: A source of altruistic motivation for helping // Altruism and helping behavior: Social, personality, and developmental perspectives. 1981. С. 167-187.
 49. Batson C. D. et al. Influence of self-reported distress and empathy on egoistic versus altruistic motivation to help // Journal of personality and social psychology. 1983. Т. 45. №. 3. С. 706.
 50. Bierhoff H. W. Prosocial behavior. New York, 2002.
 51. Brehm S. S., Powell L. K., Coke J. S. The effects of empathic instructions upon donating behavior: Sex differences in young children // Sex Roles. 1984. Т. 10. №. 5. С. 405-416.
 52. Bronfenbrenner U., Harding J., Gallwey M. The measurement of skill in social perception // Talent and society. Princeton. N.Y., 1958. P. 58 – 67.
 53. Coke J. S., Batson C. D., McDavis K. Empathic mediation of helping: A twostage model // Journal of personality and social psychology. 1978. Т. 36. №. 7. С. 752.
 54. Dymond R. Personality and Empaty // Journal of Consulting Psychology. 1950. XIV. P. 343 – 350.
 55. Eisenberg N. The development of empathy-related responding // Nebraska symposium on motivation. 2005. Т. 51. С. 73.
 56. Eisenberg N. et al. The development of prosocial behavior and cognitions in German children // Journal of Cross-Cultural Psychology. 1985. Т. 16. №. С. 69-82.
 57. Eisenberg N., Miller P. The relation of empathy to prosocial and related behaviors // Psychological Bulletin, 1987. Vol. 101. № 1. P. 91-119.

58. Feldman R. Mother-infant synchrony and the development of moral orientation in childhood and adolescence: Direct and indirect mechanisms of developmental continuity // *American Journal of Orthopsychiatry*, 2007. Vol. 77. № 4. P. 582-597. doi: 10.1037/0002-9432.77.4.582.
59. Feshbach N.D., Roe K. Empathy in six-and seven-year-olds // *Child development*. 1968. C. 133-145.
60. Eisenberg N., Pasternack J. F., Cameron E., Tryon K. (1984). The relation of quality and mode of prosocial behavior to moral cognitions and social style // *Child Development*, 1984, 55, 1479–1485. https://www.jstor.org/stable/1130017?seq=1#page_scan_tab_contents.
61. Grusec J., Davidov M., Lundell L. Prosocial and helping behavior // Smith PK, Hart CH, editors. *Blackwell handbook of childhood social development*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2002. P. 457–474.
62. Gross R. L. et al. Individual differences in toddlers' social understanding and prosocial behavior: disposition or socialization? // *Frontiers in psychology*. 2015. T. 6.
63. Hoffman M.L. Psychological and biological perspectives on altruism // *International Journal of Behavioral Development*. 1978 (Dec.). Vol. I (4). P. 323 – 339.
64. Hoffman M. The development of empathy // J. Rushton, M. Sorrentino (Eds.) *Altruism and helping behavior: Social, personality, and developmental perspectives* (P. 41–63) / Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1981. 218 p.
65. Hoffman M. *Empathy and moral development: Implications for caring and justice*. New York: Cambridge University Press, 2001. 328 p
66. Hoffman M. L. Empathy and prosocial behavior // *Handbook of emotions*. 2008. T. 3. C. 440-455.
67. Howard J. A., Barnett M. A. Arousal of empathy and subsequent generosity in young children // *The Journal of Genetic Psychology*. 1981. T. 138. №. 2. C. 307-308.

68. Kestenbaum, R., Farber E., Sroufe L. Individual differences in empathy among preschoolers: Relation to attachment history // *New Directions for Child Development*, 1989. Vol. 1989. № 44. P. 51-56.
69. Leftgoff-Sechooler R.H elping as a function of pleasure, arousal, and dominance. 1979.
70. Lennon R., Eisenberg N., Carroll J. The relation between nonverbal indices of empathy and preschoolers' prosocial behavior // *Journal of Applied Developmental Psychology*. 1986. T. 7. №. 3. C. 219-224.
71. Peraino J. M., Sawin D. B. Empathic distress: Measurement and relation to prosocial behavior // *Biennial meeting of the Society for Research in Child Development*, Boston, MA. 1981.
72. Shelton M. L., Rogers R. W. Fear- Arousing and Empathy- Arousing Appeals to Help: The Pathos of Persuasion // *Journal of Applied Social Psychology*. 1981. T. 11. №. 4. C. 366-378.
73. Underwood B., Moore B. Perspective-taking and altruism // *Psychological bulletin*. 1982. T. 91. №. 1. C. 143.
74. Wispe L., Kiecolt J., Long R. E. Demand characteristics, moods, and helping // *Social Behavior and Personality: an international journal*. 1977. T. 5. №. 2. C. 249-255.
75. Zahn-Waxler C., Friedman S. L., Cummings E. M. Children's emotions and behaviors in response to infants' Смирнова cries // *Child Development*. 1983. C. 1522-1528.
76. Zhou Q., Eisenberg N., Losoya S., Fabes R., Reiser M., Guthrie I., Murphy B., Cumberland A., Shepard S. The relations of parental warmth and positive expressiveness to children's empathy-related responding and social functioning: A longitudinal study // *Child Development*, 2002. Vol. 73. № 3. P. 893-915.